

LES PINTURES MURALS DE SANT PERE DE NAVATA: UNA OBRA D'ART O UNA LLIÇÓ D'HISTÒRIA

PER

JOAN GAY i PUIGBERT

1. PRESENTACIÓ

S'han iniciat enguany els treballs de restauració de les pintures murals que decoren l'interior de la parròquia de Navata (Alt Empordà), i aquest pot ser un bon moment per a elaborar un petit estudi des del punt de vista descriptiu i documental. Perquè es tracta d'una obra ben poc estudiada, que va restar oculta durant dècades, darrera dels retaules que s'hi van sobreposar a final del segle XVIII i que, malauradament, van ser destruïts el 1936.

La finalitat és, òbviament, obtenir el màxim d'informació possible sobre el fet artístic en si mateix, fruit d'una època –el nostre segle XVIII– fins ara poc considerada per la historiografia artística catalana, a banda d'algunes lloables excepcions.

Alhora, però, es pretén també extreure'n una visió més àmplia, intentar traspassar els límits de l'anècdota i el localisme, tota vegada que les pintures poden resultar ser també un ressò de fenòmens més generals i de tot un moment històric que s'hi veu reflectit¹.

¹ En tots aquests aspectes, voldria expressar el meu agraïment a Marià Carbonell (UAB), que ha supervisat aquest treball, i també a Joaquim M. Puigvert (UdG), pels rics suggeriments que hi ha aportat. De la tesi doctoral d'aquest darrer n'he obtingut diverses dades que considero fonamentals. Així mateix, vull fer esment especial de l'amabilitat i bona disposició de mossèn Joan Planella, actualment rector de Navata, que m'ha facilitat en gran mesura la tasca a l'Arxiu Parroquial.

2. ORIGEN I DESCRIPCIÓ DE LES PINTURES

L'obra pictòrica decora, encara avui, tot el mur i la volta corresponents a l'absis –únic– de l'església parroquial, dedicada a Sant Pere. Aquesta, va ser alçada de nova planta durant el segle XVII², un cop l'antiga església romànica, situada al veïnat de Can Miró, havia quedat definitivament apartada del nucli principal de Navata. I just abans de la dedicació del nou temple, mentre els treballs de construcció encara continuaven, es van pagar el 10 d'octubre de 1645 a Planells, pintor de gerona, 20 lliures per pintar un quadro de St. Pere de 14 palms alçada y 10 palms amplaria³. Es tracta, doncs, d'una primera obra d'art que va presidir l'església nova, i que, segons indica la documentació parroquial, va restar al seu lloc pràcticament fins a les vigílies de la realització de les pintures murals, que daten del 1725. En concret, apareixen les següents anotacions al *Llibre de Comptes de l'Obra (1715-1781)*, fol. 62:

– a 15 de dit [juliol de 1724]

Pagué a jacinto Anglada de figueras per difarens cosas o colors per acomodar lo quadro de Sant Pera y los entregué a Joan Costa [un dels obrers de la parròquia], 9 S.

– dit dia

Pagué a Ramon figueras fuster de Lladó per aspatllar lo quadro del Altar major y Adobar lo secrari, 17 S.

D'aquí es desprèn, com a mínim, que la pintura es trobava aleshores en mal estat i que calia una reparació, desestimada a darrera hora, segons sembla. De tota manera, no hi ha dubte que és aquí on hi ha l'origen del pas següent,

² La primera pedra de l'església nova es posà el 22 de desembre del 1638. La benedicció i dedicació del temple van tenir lloc el 2 d'abril de 1646, si bé els treballs de construcció es van perllongar encara fins a final de segle, i encara amb nombroses intervencions fins ben entrat el XVIII (per exemple, la façana porta data de 1746, detall que ha estat la causa de diversos errors).

³ Arxiu Parroquial de Navata, *Llibre de comptes de l'Obra (1743-1689)*, fol. 36. Aquesta notícia ja la donaven (sense citar-ne la font) J. MARQUÈS i L. CONSTANS a *Navata*, pàg. 132. Es pot afegir, encara, que en el mateix *Llibre de comptes* hi apareixen dues referències més a aquest retauló, que testifiquen que veritablement es va instal·lar a l'església:

– *It. per tres canes sinc palms de tela ampla franesa per dit quadro a 9 sous la cana, 1 L. 12 S. 7 d. (fol. 36).*

– *Per fer lo enfustament del retaule, 2 L. 2 S. (fol. 37).*

és a dir, la decisió de cobrir el mur de l'absis amb una nova obra d'art que canalitzés la devoció dels fidels. Aquest va ser el torn de les pintures que encara s'hi conserven i que representen, mitjançant les tècniques i efectes de la perspectiva, un autèntic retaule escultòric sobre la paret llisa⁴. Per tant, s'inscriurien dins el grup de les pintures il·lusòries, habituals dins del període barroc, que a casa nostra es perllonga fins ben avançat el segle XVIII.

Així, i seguint la tendència dels retaules de l'època, el cos principal és ocupat per figures de grans dimensions (Figs. 1 i 2), amb Sant Pere en el centre, enlairat sobre una peanya que té la funció de ressaltar la seva primacia, igualment com l'escut que presideix el retaule amb els seus atributs, la tiara papal i les claus (Fig. 3), que també poden veure's en el sòcol. Als carrers laterals hi apareixen dos sants més, Sant Andreu amb la creu martirial i Sant Jaume⁵, i al cos superior hi figura una Immaculada, devoció ben representativa de l'època moderna. Cada un d'ells és emplaçat dins una fornícula d'arc semicircular, emmarcada per columnes adossades de fust estriat, amb garlandes i altres elements decoratius, per als quals s'utilitzen profusament els daurats, a imitació dels retaules en fusta de la mateixa època.

A més de les figures protagonistes del retaule, hi haurien representades dues escenes de la vida de Sant Pere a la zona de la predel·la, i dues més en medallons situats a banda i banda de la Immaculada⁶. És probable que fossin les més habituals del seu cicle, però en l'actualitat amb prou feines s'hi pot endevinar algun detall.

Naturalment, els nombrosos elements ornamentals tenen un gran pes específic dins del conjunt, contribuint al dinamisme i moviment que ja s'observa en les figures i creant, alhora, la il·lusió de profunditat, un dels principals objectius tècnics d'un tipus de pintura que és aparença tota ella. En aquest sentit, caldria destacar el complicat entaulament que separa els dos cossos del retaule, i que és el lloc on figuren les inscripcions "AÑ" i "1725", una a cada lateral. També és remarcable la presència d'elements que, aparentment, procedirien del món de l'escenografia profana, com ara les petxines i

⁴ És per això que, en la descripció que segueix, s'utilitzaran termes habitualment aplicats als retaules en fusta.

⁵ Cal dir, amb tot, que aquesta identificació, feta per Marquès i Constans, planteja certs dubtes, ja que aquí la iconografia d'aquest sant no és la més habitual. Tal vegada podria tractar-se de sant Jaume el menor, però el cert és que els elements de judici són molt escassos: es limiten a la vara i la vestidura.

⁶ Vegeu J. MARQUÈS i L. CONSTANS, *Navata*, pàg. 135-137. Segons els autors, les quatre escenes serien: la curació d'un paralític, sant Pere a la presó (medallons), Quo Vadis i el martiri de sant Pere (predel·la).

els petits nus amb draperia que acompanyen els dos medallons de la part superior (Fig. 4). Tot plegat, un exemple prou clar de les tendències del moment, encaminades a construir un art sovint qualificat de monumental i triomfalista, però que utilitza gairebé sempre materials pobres o uns mitjans més aviat limitats.

D'altra banda, tot i que l'obra principal és aquest altar major, coronat per decoració floral en la volta de creueria que cobreix el presbiteri (Fig. 5), es conserven també restes de pintures murals en tres de les vuit capelles laterals de l'església⁷. La primera d'elles és la capella tradicionalment anomenada "de la Mare de Déu Antiga", de gran arrelament a Navata, on s'hi venerava una imatge gòtica (Museu d'Art de Catalunya), de procedència incerta. Probablement, devia ser aquesta mateixa devoció popular el que va moure la parròquia a impulsar una intervenció "restauradora" l'any 1957 (acabada a l'inici del 1958), a càrrec dels tallers olotins de Manuel Jordà (Vegeu Document IV). Tot i que en aquell moment el resultat es devia considerar gratificant, va tenir per contrapartida l'absoluta desaparició de tot vestigi de l'obra original.

Pel que fa a les altres dues capelles, el mal estat de les pintures és accentuat, però no deixen de ser un ric testimoni de l'estat original de l'església. Una d'elles és la capella del Roser, la segona a mà esquerra de l'altar, i es dona la circumstància que és una de les poques que no ha canviat mai d'invocació⁸. Una bona part de la pintura es va malmetre en practicar-hi una fornícula, també en època recent. Malgrat tot, encara és visible un típic altar del Roser (Fig. 6), amb els quinze misteris del Rosari situats entre elements arquitectònics, i executats amb un estil més miniaturístic i alhora potser més popular que l'altar major. Els Misteris conservats són els de Dolor i alguns de Glòria: Oració a l'hort de Getsemaní, l'assotament, la coronació d'espines, la pujada al Calvari, la Crucifixió, la Resurrecció i la Pentecosta.

Finalment, en la tercera capella a mà dreta de l'altar, i darrera les talles modernes que s'hi han incorporat, roman encara la decoració pictòrica que, en un principi, feia també les funcions de retaule, en aquest cas dedicat a Sant Antoni de Pàdua, l'única de les sis figures que en l'actualitat pot identificar-se

⁷ Potser, en realitat, caldria parlar de quatre, ja que en la primera capella, entrant a mà esquerra, s'han localitzat recentment senyals innegables sota l'encalat que demostren que també aquí els murs eren coberts totalment o parcial per pintures murals. Caldria, en tot cas, un acurat i segurament laboriós treball de recuperació per poder saber-ne alguna cosa concreta.

⁸ Ja apareix com a capella del Roser en la visita pastoral del 1662, Arxiu Diocesà de Girona, Secció Visites Pastorals, pàg. 102, fol. 398.

relativament bé (Fig. 7). En aquest cas, són diversos els elements que denoten una referència directa a l'obra ja descrita per l'altar major, des de la disposició de les figures en fornícules pintades fins a la mateixa composició, amb un tipus de columnes i d'ornaments molt similars. Amb tot, caldria subratllar que, en diversos detalls (les columnes, les decoracions florals acolorides, el tractament de les figures) s'observa un treball més fi, acurat o laboriós que en el retaule major, ja sigui perquè es tracta d'un cas amb menys vocació monumental, ja sigui perquè és obra d'una mà diferent i de més qualitat, o bé senzillament perquè no ha estat objecte d'intervencions posteriors.

En arribar a aquest punt, s'ha de puntualitzar que, d'entre tota la documentació parroquial i diocesana que ha estat consultada, no n'ha sorgit cap dada o informació que faci referència a qualsevol de les pintures de les capelles laterals i que permeti, per tant, oferir una visió més completa de les descripcions que precedeixen. Aquest fet dóna peu a diverses hipòtesis, una de les quals seria que tals notícies es trobarien en documentació específica (i avui perduda) de les diverses confraries que tradicionalment s'havien organitzat a Navata. Una altra possibilitat portaria a entendre que, malgrat es parli sempre de l'altar major, la resta de pintures haurien estat realitzades en el mateix moment i considerades part del mateix conjunt. En qualsevol cas, es tracta d'una incògnita que resta, de moment, oberta.

3. EL FINANÇAMENT DE L'OBRA

De la mateixa manera que, en el segle XVIII –i, en general, al llarg de tota l'època moderna– “la parròquia no és reduïble a una simple institució religiosa”⁹, l'obra d'art que aquesta produeix no es pot considerar només com a objecte de contemplació estètica o de descripció i estudi merament tècnics. Ben sovint col·labora a traçar amb més fidelitat el retrat del moment històric en què va sorgir i de la seva situació sòcio-econòmica. En el cas de les pintures de Navata, la documentació de caire econòmic que van originar s'ha conservat en bona part, i no només aporta nova informació sobre la seva realització sinó que també permet constatar, com ja s'anunciava en la presentació, que són una concreció ben clara de diversos fenòmens històrics més generalitzats.

⁹ PUIGVERT, J. M. *La parròquia rural a Catalunya (s. XVII-XVIII. Bisbat de Girona)*, pàg. 25.

D'entrada, cal situar-se en un entorn rural, a les acaballes del sistema feudal, que havia donat lloc a una classe dominant formada per pagesia benestant, hisendats, metges i advocats... És remarcable, però, que “la diferenciació entre els grups socials que treballen la terra i els grups socials que n’obtenen la renda no és gaire clara”¹⁰. Per completar aquesta visió, s’hauria de considerar una comunitat agrària probablement trasbalsada encara per les situacions de guerra i postguerra que ha viscut directament, i pel canvi polític que han comportat, com també una parròquia rural empobrida, “amb freqüents problemes en el finançament local del temple”. Es tracta d’un marc on qual-sevol empresa col·lectiva comportava “dificultats, sacrificis i penúries per a les hisendes parroquials i municipals”¹¹, i encara més quan aquesta entrava dins del grup de “despeses extraordinàries”, com serien els retaules i també, naturalment, les pintures murals del 1725. És en aquest tipus d’iniciatives que “es fa sentir especialment el procés de secularització del delme”, de manera que la sortida solia consistir en una sobrecàrrega econòmica que recau en els feligresos de la parròquia: “Foren les comunitats rurals que sustentaren, en la seva major part, la producció artística religiosa”, almenys pel que fa al bisbat de Girona en els segles XVII i XVIII¹².

Efectivament, es pot resseguir la història del delme de Navata a principi del segle XVIII, gràcies a una *Relació dels delmes que es cobraven a cada Parròquia*, conservada a l’Arxiu Diocesà de Girona¹³. I es tracta d’una història complicada i alhora representativa, perquè a Navata, com en d’altres llocs, el delme havia estat dividit en diverses parts, i després, objecte de successives compres i vendes.

Tot el que s’ha exposat fins aquí ha de servir per ajudar-nos a situar i entendre millor la primera notícia referent a les pintures, que apareix en el *Llibre de Comptes de l’Obra (1715-1781)*, fol. 69:

Nota de las caritats fetas y cobradas per fer pintar lo Retaule Major de perspectiva (Vegeu transcripció al Document I de l’Apèndix).

¹⁰ CONGOST, R. «Reflexions sobre la renda de la terra a la regió de Girona en l’etapa final de l’Antic Règim, 1770-1840)» dins de N. SALES et al., *Terra, treball i propietat*, pàg. 248.

¹¹ PUIGVERT, J. M., op. cit., pàg. 336.

¹² PUIGVERT, J. M., op. cit., pàg. 72, 77 i 362.

¹³ CONGOST, R., op. cit., pàg. 253-254, dóna notícia del document i reproduïx, precisament, el fragment referit a Navata com a exemplar de la situació del delme a moltes parròquies.

Per ella sabem, en primer lloc, que els pintors van ser tres (segurament un autor principal i dos ajudants), i també que procedien de l'exterior de la comunitat, ja que la seva manutenció va anar a càrrec d'alguns dels patrocinadors de l'obra, durant el mes i escaig que va durar la seva execució. En cap cas, però, la documentació fa esment dels seus noms, sinó que es limita a parlar dels "pintors" o dels "tres pintors", de manera que l'autoria continua sent anònima.

Es tracta, doncs, d'informacions de caràcter tècnic entorn de les pintures, com ho pot ser igualment el seu cost (64 lliures, 9 sous i 9 diners, dels quals procedien de les caritats un total de 54 lliures, 11 sous i 6 diners), que apareix després desglossat, en els folis 76 a 79 del mateix llibre, per partides detallades, com ara la bastida, les pintures ("los colors"), etc. (Vegeu també el Document I).

Però simultàniament disposem de la llista dels donadors, o sigui dels qui van finançar l'obra, ordenats per quantitats de major a menor, i és valuossíssima a l'hora d'explicar els mecanismes socials endegats per un esdeveniment de caràcter extraordinari com aquest. Començant pel que s'ha denominat l'aportació «modèlica» dels rectors, que "s'avança a la dels parroquians per tal d'esdevenir exemple i incentiu per despertar la generositat dels seus feligresos" ¹⁴. Es podrà observar que la donació del rector, Fèlix Gallart, va ser la més alta, mentre també es feia càrrec de la manutenció dels pintors durant la major part del temps. A continuació, els noms de la llista coincideixen, indefectiblement, amb les famílies i masos de més potència econòmica en el terme parroquial, és a dir, amb la classe dominant local.

Ara bé, les implicacions que es fan visibles darrera d'aquests noms de cap manera s'acaben en el terreny purament econòmic, ja que porten aparellats, en la mateixa proporció, elements de prestigi social: una gran majoria d'ells (els assenyalats amb asterisc darrera el nom) van obtenir el càrrec d'obrer de la parròquia en els anys immediatament anteriors o posteriors, i es pot destacar el cas d'Anthonius Vilar (que es continua fent qualificar sempre de «pagès»), que va ser també nomenat familiar del Sant Ofici, tal com es pot llegir en la seva làpida sepulcral, emplaçada al centre mateix de la nau del temple. Tampoc és gens sorprenent la presència d'un metge, o bé el fet de compaginar sovint els càrrecs d'obrer amb el de regidor de la municipalitat.

En definitiva, l'aportació destinada a les pintures s'hauria de considerar un més d'aquells "signes de classe" o de distinció social

¹⁴ PUIGVERT, J. M., op. cit., pàg. 384.

que, atesa l'absència d'elements nobiliaris, resultaven idonis per a reforçar i revestir un poder econòmic ja assolit amb anterioritat pel grup que detenia l'hegemonia local. Per tot això no es pot perdre de vista que fou, precisament, la parròquia (com també la Universitat o Ajuntament) un dels àmbits on la classe benestant podia "expressar la diferenciació social al si de la comunitat pagesa"¹⁵.

4. NAVATA COM A EXEMPLE D'UN PLA DE POLÍTICA DIOCESANA

Després d'un cop d'ull al panorama local de Navata entorn del 1725 (amb les seves conseqüències sobre la producció de les pintures murals), convé igualment observar el moment que es vivia a l'Església diocesana. Perquè, de fet, aporta pistes sobre el rerafons ideològic en què s'inscriuen aquesta i moltes altres obres d'art de la mateixa època. I és que el bisbat de Girona (i podríem dir, en realitat, l'Església catalana) es trobava immersit en un autèntic procés reformador que, tot aprofitant l'etapa de bones relacions evidents amb el nou règim felipista, pretenia, entre d'altres objectius, el de deixar enrera una dura etapa marcada pels esdeveniments de la guerra i la postguerra. L'inconvenient principal era *la gran esterilitat y miseria del temps*¹⁶, encara reconeguda explícitament deu anys després de la fi del conflicte bèl·lic. El mitjà era l'aplicació rigorosa dels decrets episcopals, inspirats directament en la línia contrareformista sorgida del Concili de Trento (clausurat feia més de cent seixanta anys). I el resultat ideal (i mai aconseguit de forma rotunda) era el control social i moral de la comunitat pagesa, a través de la parròquia i de la figura del rector, una peça clau en tot aquest procés.

Seria impossible i fora de mida entrar ara a fer balanç de la recepció tardana dels projectes tridentins, tot i que ha de ser punt de referència imprescindible per entendre que fins i tot un fet tan puntual com les pintures de Navata en pot ser un resultat remot (o no tant).

En concret, l'element desllorigador el trobem en un document episcopal, la *Instrucció pastoral per lo bon govern de las parroquias del Bisbat de Gerona...* (Document II) que, imprès amb data del 15 de març de 1725, el bisbe Josep de Taverner i D'Ardena va fer distribuir arreu de la seva diòcesi.

¹⁵ GIFRE, P., «Arxius patrimonials per a la història agrària», *Revista de Girona*, núm. 135, pàg. 64-65.

¹⁶ Vegeu Document II de l'Apèndix, el punt núm. 25.

S'hi pot trobar una demostració palpable de com “en tot projecte eclesiàstic restaurador són indestriables els seus aspectes «materials» dels de caràcter «espiritual»”, dit amb paraules de Joaquim M. Puigvert¹⁷. És ell mateix qui subratlla les similituds que guarda aquest text (quan es fa referència als aspectes materials dels temples) amb les *Instruccions de la fàbrica i de l'aixovar eclesiàstics* (1577) de l'arquebisbe de Milà, Carlo Borromeo, un dels grans pilars de l'època contrareformista. I és ben cert que es devia tractar d'una font aleshores coneguda i habitual, com es desprèn de la naturalitat amb què apareix citada, per exemple, en una visita pastoral a Navata de l'any 1718: [...] *Per tant, com santament ordena sant Carlos Borromeu y en las sinodals lib. 3 título 17 [...]*¹⁸.

Les disposicions del bisbe Taverner tenen la virtut de transmetre tot un ambient regenerador, dins d'un programa complert que incideix, en primer lloc, en el “condicionament” dels edificis parroquials i dels objectes artístics que s'hi contenen, destinats primordialment a *moure la devoció dels fidels*. Per això, *havent experimentat que en moltes Iglesias los Retaulas per ser molt Antichs, y pintats sobre Fusta, y Guix estan del tot deslustrats, y encara indecents, s'ordena que tant prest com se puga, se fassan recomodar, que en molts es facil, o se fassan de nou, segons la comoditat de cada Iglesia*. Hi ha, doncs, una voluntat d'estendre a tot el bisbat una determinada actitud de renovació, de recomençament, que té també la seva concreció en els objectes artístics. Això sí, sempre entesos més sota el prisma de la devoció que no pas de l'estètica com a tal. Per tant, és dins d'aquest corrent de dimensions diocesanes que cal situar l'actuació empresa a Navata, el mateix any 1725. A partir d'aquí, l'opció que es va pendre en favor de les pintures murals (enfront del retaule escultòric, amb el qual estem més familiaritzats) s'hauria d'entendre com una solució primerament econòmica, resultat del mal moment conjuntural, i també revestida de provisionalitat, fruit alhora de la urgència per avenir-se al programa episcopal i de la possibilitat, que ja es devia intuir aleshores, d'obtenir més endavant una alternativa de caire més definitiu.

Una de les eines més adequades per a estudiar la vinculació de la parròquia amb l'aparell diocesà són, justament, les visites pastorals. Però, contra del que es podria esperar, aquestes no aporten cap dada rellevant entorn de les pintures de Navata. En canvi, sí que proporcionen informacions (una mica més tardanes) sobre altres mencions de retaules pintats “en perspectiva”,

¹⁷ PUIGVERT, J. M., op. cit., pàg. 338-339.

¹⁸ ADG, Secció visites pastorals, pàg. 113 fol. 80 (3).

que demostren amb claredat que, en determinat període, aquesta manifestació artístic-artesanal va ser, com a mínim, més habitual del que donen a entendre els escassos exemples que han perviscut. Es tracta de dues visites pastorals efectuades l'any 1740 a les parròquies de Vilarnadal i Sant Pere Pescador (Document III), totes dues de l'Alt Empordà (curiosament dedicades, com la de Navata, a Sant Pere). En ambdues localitats persisteix el model d'un edifici construït al llarg del segle XVII, que es ressenteix dels problemes econòmics en el moment de finalitzar la decoració interior, ja al segle XVIII. I és la mateixa pauta que es dona també en les pintures murals de l'església de Sant Sever (Barcelona). És un exemple ben allunyat de l'Alt Empordà, però amb característiques comunes: la presència d'un retaule format per elements arquitectònics, simulats mitjançant les pintures en el mur de l'absis, i posteriorment ocults per l'obra escultòrica definitiva que s'hi va instal·lar a final del mateix segle XVIII (en el cas del Miracle es coneix fins i tot la data i el nom de l'autor de les pintures: Jacint Font, el 1733). Es tracta d'un esquema que, gairebé amb tota seguretat, es deu repetir encara en molts altres indrets. Si avui no són coneguts és tant per la desaparició de les obres com pel poc interès amb què van ser considerades durant dècades, quan els estudis d'art català semblaven dirigir el seu interès només cap a períodes més reculats en la història.

Dels retaules pintats a Vilarnadal i Sant Pere Pescador no n'hi ha cap més menció, i és poc probable que arribessin a realitzar-se, tot i que en aquest darrer cas sí que l'església conserva pintures murals a les capelles, potser com a resultat de les inquietuds desvetllades en aquesta mateixa època¹⁹. Però tan sols els textos de les visites ja són prou interessants, perquè donen suport a diversos aspectes apuntats anteriorment en referència a Navata. Per exemple, el sistema de les caritats, amb l'aportació «modèlica» del rector (A Sant Pere Pescador es diu: *Lo Rnt. Jaume Pasqual Pbre. y Rector actual en la pnt. visita ha offert, y promés, que pagaria la tercera part de los gastos*). I el que encara és més rellevant: tant un cas com l'altre confirmen el caràcter d'alternativa (*resolgan lo fer retaule en lo Altar Major, a lo menos de perspectiva*) i de solució econòmica que suposava tal opció (*ab poch cost lo farian fer*). Fins i tot s'hi recull la component de provisionalitat: *fent ho així, si en algun temps,*

¹⁹ La manca de documentació a l'Arxiu Parroquial (cremat al 1936) impedeix fer afirmacions més concretes pel que fa al cas.

multiplicantse los reddits de la Obra, volian acabar lo de fer de escoltura, no impediria lo tenirlo fet de perspectiva.

Efectivament, a Navata es completaria així el cicle, ja en el darrer terç del segle XVIII: un retaule escultòric va ser sobreposat a les pintures, constituint el tercer pas, després d'aquell primer "quadro de Sant Pera" i de les pintures murals del 1725. En el mateix *Llibre de Comptes de l'Obra (1718-1781)* (fol. 231-232, Document I) hi ha constància de l'encàrrec que es va fer a *Josep Torras, escoltor de Figueras*, per executar diversos retaules de l'església de Navata, amb pocs anys de diferència, entre 1762 i 1766. Es tracta de quatre obres per a les capelles laterals, que gairebé coincideixen (per pura casualitat?) amb les decorades per pintures murals, i també la típica comanda per al retaule major, a vuit anys vista i per un import (2.100 lliures) que els obrers de 1725 haurien considerat absolutament astronòmic. Està clar, però, que la situació del país (i, de retruc, de les obrieres parroquials) es trobava també a una gran distància. Això no va impedir, amb tot, un cert retard en la instal·lació definitiva del retaule a l'altar major, finalitzada al cap de deu anys i no de vuit, com s'havia previst en un principi. El testimoni és el darrer rebut, escrit i signat pel mateix escultor, amb la data del 23 de març de 1776.

5. LA HISTÒRIA RECENT

El conjunt de retaules escultòrics realitzats a partir de 1762 pel figuerenc Josep Torras va ser destruït durant els esdeveniments de l'any 1936. A Navata, però, la pèrdua d'una obra d'art (sempre lamentable) va comportar la recuperació d'una altra, ja que en aquell moment van sortir de nou a la llum les pintures murals, que s'havien conservat durant tot aquell temps darrera dels reatules i que, en realitat, només havien estat visibles durant una cinquantena d'anys (de 1725 a 1776).

Curiosament, es repetia una circumstància històrica de postguerra i d'empobriment de l'economia parroquial, que devia aconsellar aprofitar per al culte unes pintures que, en el seu context original, havien estat concebudes com una obra provisional. Així, dins del conjunt de treballs realitzats l'any 1941 per tal d'arranjar els desperfectes soferts pel temple, s'hi va incloure també una partida destinada a la recuperació de les pintures murals de l'altar major, com ho recorda la inscripció "1941" que apareix a la part superior del conjunt, exactament sobre la figura de la Immaculada (Fig. 3).

Consta en el rebut que es troba encara a l'Arxiu Parroquial que es va fer càrrec d'aquesta intervenció el figuerenc Joan Sutrá i Viñas (1898-1981), el qual va destacar uns anys més tard com a artista, estudiós i erudit local, especialista en temes d'art²⁰.

Com és lògic, el criteri tècnic que es va seguir aleshores coincideix poc o gens amb el plantejament més científic que s'adopta en l'actualitat davant d'actuacions similars. Tot i això, les escenes malmeses dels medallons i de la predel·la (segurament de resultes de la fixació del retaule escultòric justament en aquests punts) no es van retocar, com sí va succeir en les parts més importants de les figures protagonistes i de la decoració arquitectònica. Amb tota seguretat, les tasques de neteja i refermament iniciades aquest estiu pel Servei de Restauració de Béns Mobles (Departament de Cultura de la Generalitat) seran el pas adequat dins del que ha resultat ser un procés històric ric i alhora fecund en nous suggeriments.

²⁰ Vegeu un resum de la seva trajectòria vital en la nota necrològica publicada per R. Guardiola Rovira en *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, vol. XV, pàg. 425-429. Figueres, 1981-82.

APÈNDIX DOCUMENTAL

DOCUMENT I. Extractes del *Llibre de Comptes de l'Obra (1715-1781)*,
Arxiu Parroquial de Navata.

- Folis 69 a 79, amb diversos fragments relatius a les pintures murals.
- Folis 231, 232 i 294, amb notícies dels retaules escultòrics.

(foli 69) *Nota de las caritats fetas y cobradas per
fer pintar lo Retaule Major de perspectiva.*

<i>Pm° Lo Rnt. Felix Gallart Pb. y Rector de Navata ha donat de Caritat onze Lliuras quatre Sous, y ha fet lo gasto en sa casa als tres pintors mes de 3 semmanas.....</i>	<i>11 L. 4S.</i>
<i>Item Lo Sr. Dtr. Narcís Frigol Sinch Lliuras dotze Sous (ha fet lo gasto 8 dias).....</i>	<i>5 L. 12S.</i>
<i>Item Lo Sr. Ant° Vilar (*) Sinch Lliuras dotze Sous, y ha fet lo gasto 4, o, 5 dias.....</i>	<i>5 L. 12S.</i>
<i>Item Lo Sr. Sebastia Moragas (*) Sinch Lliuras dotze Sous</i>	<i>5 L. 12S.</i>
<i>Item Lo Sr. Joan Mir(?) Sinch Lliuras dotze Sous</i>	<i>5 L. 12S.</i>
<i>Item Lo Sr. Joan Trullol (*) Sinch Lliuras dotze Sous</i>	<i>5 L. 12S.</i>
<i>Item Pere Puig (*) dos Lliuras setze Sous.....</i>	<i>2 L. 16S.</i>
<i>Item Lo Sr. Joan Costa (*) dos Lliuras setze Sous.....</i>	<i>2 L. 16S.</i>
<i>Item Fran^{CO}. Bellmàs Vna Lliura Vuyt Sous</i>	<i>1 L. 8S.</i>
<i>Item Joseph Sala (*) Vna Lliura vuyt Sous.....</i>	<i>1 L. 8S.</i>
<i>Item Lo Dr. Coder metge Catorze Sous</i>	<i>14S.</i>
<i>Item Joseph Pons i Serra (*) set Sous</i>	<i>7S.</i>
<i>Item se ha cobrat la pensió de Pigem que paga per Domenech Marimon pages de Las Olivas y es la pensio de 1724, tres Lliuras Sis Sous y sis diners ..</i>	<i>3 6S</i>
<i>6d.</i>	
<i>Item se ha cobrat del Sr. Dr. Oliveras de Pontós per la pensio de 1724, tres Lliuras</i>	<i>3 L.</i>

[...](foli 73) *Compte del gastat y pagat per dit Pere Moragas y
Joseph Sala obrers ab intervenció del Rnt. Sr. Rt.
en part, y dels hono[rables] Regidors.*

[...](foli 76)

- *Item se ha pagat a Joseph Bali Rellotger per la trassa y lo que ajuda per fer la bastida bolant per pintar lo Retaula, una Lliura y un Sou.*
- *Item al Sr. Ant° Vilar per alguns claus que bestragué per dita bastida, nou diners.*

[...](foli 78)

– *Item per comprar fulls(?) de estampa per lo dit Retaule, sinch Lliuras.*

– *Item los diners de las caritats per fer lo Retaule que importaven quaranta vuit Lliuras tretze Sous entraren en mans del Rnt. Felix Gallart Rector y els los doná al pintors, son 48 L. 13 S.*

[...](foli 79)

Als 27 de 8bre de 1725 lo Sr. Pere Moragues y Josep Sala donen compte de la administració de la obra al Sr. Joan Costa y Llorens Buada y en los dalt dits comptes lo comu abona 74 L. 2 S. 7 B^a los quals se an pagat per lo Relotge y ademes del gasto y recibo dalt mencionat an cobrat del Sr. Puig 6 quarteras de blat (en preu de 23 rals de plata per quartera) y sen ha pagat 9 L. 15 S. per los colors del retaula major.

[...](foli 231)

– *Als 26 8bre 1762 se doná a preu fet lo retaula del Roser a Joseph torras de figueras. Preu 160 L. Costa tot 168 L.*

[...]

– *Als 26 Juny 1764 se dona a preu fet lo Retaula de St. Francesch a dit torras. Preu 206 L. Costa tot 218 L.*

– *Als 25 Abril 1765 se doná a preu fet a dit escoltor lo retaula de la mare de Deu Antiga, preu 200 L. Costá tot 205 L.*

(foli 232)

– *Als 7 7bre. 1765 se dona a preu fet lo Retaula del Carme, a dit escoltor. Preu 200 L. Tot 213 L. 16S.*

– *Als 12 de 8bre. 1765 se doná ha preu fet lo retaula major, junt ab la Balustrada, y arrimaderos, a dit escoltor. Preu, 2100 L.*

Ha de esser fet dins 8 anys, donantli la obra 200 L. annuals, y en cas la obra li adelantia diners a mes del preu, ha de disminuir los anys com aixis consta pel pacte y paper que lo trobaras dins est llibre.

Trullás. Rtr. de Navata.

[...](foli 294)

Dich jo Joseph Torras escultor de figueras y baig firmat que tinch rebut del Rt. Sebastia Pages, Pra. de Navata Sinquanta lliuras Bar quals paga y son a compliment de las 2100 L. y a las quals estava consert lo Retaula Major de la Iglesia de Navata y estich content y satisfet de tots los Retaulas he fets en dita Iglesia y per ser esta la veritat ho firmo en Navata als 23 Marts de 1776.

es ver lo sobre dit Joseph Torras

escultor de figueras.

DOCUMENT II. Extracte de la *Instrucció Pastoral per lo bon govern de las parroquias del Bisbat de Gerona, disposada per lo Illustrissim, y Reverendissim Senyor Don Joseph de Taverner, y D'Ardena, per la Gracia de Deu, y de la Santa Sede Apostolica, Bisbe de Gerona, del Consell de Sa Magestat en la Segona Visita General de son Bisbat.* (Gerona, 15-III-1725)

2. En primer lloch avent experimentat, que en moltes Iglesias los Retaulas per ser molt Antichs, y pintats sobre Fusta, y Guix estan del tot deslustrats, y encara indecents, sera bé, que tant prest com se puga, se fassan recomodar, que en molts es facil, o se fassan de nou, segons la comoditat de cada Iglesia, sent cosa certa, que las Pinturas, y tot altra cosa, que se posa en los Retaulas, deu ser decent, y en estat, que moga a devoció a tots los que acuden a ella, y que al contrari no exciten a risa, o indevoció.

[...]

18. Todas las Iglesias deuen estar molt blancas, y enlühidas ab Guix en las parts, ahont hi ha comoditat, donantlas una capa de Guix blanch. Emperò ahont lo Guix es molt lluny, u altrament son pedras quadradas, en que dificilment lo Guix se tindria, se uniran be las pedras entre si; o, si es menester, se embrocalarán de nou, y després se enlühiran ab vna lletada de Cals, que sia ben blanca, y hermosa, y com açó seria inutil, encara que se fes, si las voltas de las Iglesias no estavan ben cubertas: Perço ordenam, que las Teuladas de las Iglesias se recorren, y ahont estan en mal estat, que se acomoden, o se fassan de nou.

[...]

25. En todas las Iglesias hi deu haver Sacristia, de que hi ha no poca falta en esta Diocesi, ni es facil poder remediar ab la gran esterelitat, y miseria del temps.

DOCUMENT III. Extracte de les actes de Visita Pastoral celebrades a Vilarnadal i Sant Pere Pescador (1740). Arxiu Diocesà de Girona.

 – Vilarnadal, 1740 (Secció Visites Pastorals, P 123, fol. 419)

[...] *Item en attencio, que per causa de la pobresa de la pnt. Iglesia, y dels havitants del pnt. poble, no tenen esperanças de acabar lo Retaula del Altar Major, per lo molt que costaria si se inseguia, y continuave la idea del que ja es començat: dit Sr. V[isitador] G[eneral] los exorta, y encarrega, que se animian en alguna porcio moderada cada qual, a fi que del resultat, y per evitar gastos, pujan continuar, y acabar de fer al dit Retaula, fentlo fer en forma de prespectiva, començantlo sobre lo que de pnt. se troba ja començat, pintant la part del Altar, o Retaula començat, y fer de escoltura, ab colors honests, y que corresponguesen als colors dels demes, que farian a forma de perspectiva, pues desta manera ab poch cost lo farian fer, y quedaria la pnt. Iglesia en gran esplendor, a mes que, fent ho així, si en algun temps, multipllicantse los reddits de la Obra, volian acabarlo de fer de escoltura, no impediria lo tenirlo fet de prespectiva. [...]*

– Sant Pere Pescador, 1740. (Secció Visites Pastorals, P 123, fol. 316)

[...] *Item com visitant la pnt. Iglesia, se haja vist, que está ab gran lustre, y esplendor, y los Altars de ella admirablement adornats, de manera que es de las mes garbosas, que hi haja en lo pnt. Bisbat: alaba lo gran zel, que los Rnt. Rector, y habitants de esta Vila han tingut en procurar, que la Casa de JesuChrist estigues en la Magnificencia que se veu; y com per lo total esplendor de ella sols faltaria lo haverhi retaula de St. Pere, o de escoltura, o fet de perspectiva, pues lo que y és, essent lo del Altar Major, y del Titular de la present Iglesia, es tant pobre, que si faltás lo Sacrari de ell, no apareixeria Altar; perço en continuacio del bon zel, que han tingut lo Rnt. Rector, y habitants a la Casa de JesuChrist, ab lo pnt. encarrega al Rnt. Rector, y a tots los habitants, que quant antes se congreguen tots, y ab la mes Christiana unió, y mirant tots per la honra, y gloria de Deu, resolgan lo fer Retaula en lo Altar Major, a lo menos de perspectiva, y ja que lo Rnt. Jaume Pasqual Pbre., y Rector actual en la pnt. visita ha offert, y promés, que pagaria la tercera part dels gastos, que se offeririan per fer lo Retaula, tindrian poca raho los habitants, si ab charitats de grans, o de diners no contribuïan en pagar las altres dos parts, y per aço podrian elegir dos Personas zelosas, que cuidassen de anar per las casas per a pendrer la paraula de lo que cadahu offeriria, y en lo temps de la Cullita anassen per las heras, per a replagar las charitats de blat,*

que donarian tots los habitants de la pnt. Parroquia per lo expressat fi; o be discorrian altre medi mes convenient; assegurant los dit Sr. Vdor. Gl. que de executarho així, posaran esta Iglesia en la Major Magnificencia, y lustre, asseguraran lo patrocini del glorios St. Pere en totas las tribulacions, y experimentarán abundans benediccions del Cel, porque lo Señor los donará en premi mes abundancia de fruits sobre la terra, moltas benediccions sobre sas personas, y famílias, y despres la eterna Gloria. [...]

DOCUMENT IV. Plecs solts de la Junta de Reconstrucción Parroquial, relatius a les intervencions realitzades a l'altar major i a la capella de la Mare de Déu Antiga, els anys 1941 i 1957 respectivament. Arxiu Parroquial de Navata.

Recibo de la Junta de reconstrucción de la Iglesia Parroquial de Navata Pesetas Mil (1000) a cuenta de los viajes, materiales y trabajos de limpieza y restauración de las pinturas del Altar Mayor.

Navata, 28 de Junio de 1941.

J. Sutrà Viñas.

Manuel Jordá. Taller de pintura, decoración y dorados.

Obispo Guillamet, 4 - 2º Olot, 1º de Noviembre de 1957.

PRESUPUESTO CONTRATA que el firmante presenta para efectuar la total y fiel restauración de un altar de la parroquial de Navata, bajo las características siguientes:

Efectuar un dibujo de tamaño natural para obtener la máxima fidelidad en la rehabilitación de todos los elementos arquitectónicos que comprende dicha obra.

Asegurar la total adhesión de las partes que pueden conservarse y limpiar las superficies que no presenten seguridad de adhesión, a fin de que el acabado sea perfecto y sólido.

Proceder a la restauración y repintaje de toda la ornamentación en los mismos tonos y características antiguas

Pintar todas las imágenes, casi totalmente desaparecidas, dentro del mismo estilo y técnica de las anteriores.

Marcar un arrimadero en los bajos y pintarlo de imitación a marmol con despiezos.

Dichos trabajos, efectuados bajo la garantía total de su valor artístico, costarán el precio de *DIEZ MIL OCHOCIENTAS PESETAS (10.800)*

Van comprendidos en el presente presupuesto todos los gastos de manutención, viajes y portes, así como cualquiera de los gastos que puede ocasionar la realización de los trabajos presupuestados, a excepción de los andamios, que deberán correr a cargo del albañil.

DOCUMENTACIÓ CONSULTADA

FONTS MANUSCRITES

- *Llibre de Comptes de l'Obra (1643-1689)*, Arxiu Parroquial de Navata.
- *Llibre de Comptes de l'Obra (1715-1781)*, Arxiu Parroquial de Navata.
- *Cuentas de la Junta de obra parroquial para la Reconstrucción de la Iglesia durante el año 1941*, Arxiu Parroquial de Navata.
- Secció de Visites Pastorals, P 93, 102, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 123, 125, 126, 130, 131, 135, 136, 138, 140, 142, 164, 170, 171.
(Navata: anys 1638, 1641, 1662, 1681, 1688, 1698, 1700, 1704, 1718, 1722, 1725, 1731, 1734, 1751, 1760, 1776. Vilarnadal: anys 1725, 1728, 1736, 1740, 1743, 1751, 1765, 1772, 1776, 1780, 1784, 1789, 1826, 1856. Sant Pere Pescador: anys 1725, 1728, 1734, 1740, 1742, 1753, 1761, 1765, 1772, 1776, 1780, 1784, 1789, 1826, 1856). Arxiu Diocesà de Girona.

FONTS IMPRESSES

- DE TAVERNER i D'ARDENA, Joseph: *Instrucció pastoral per lo bon govern de las parroquias del Bisbat de Gerona, disposada per lo Il·lustríssim y re-verendíssim Senyor Don Josep de Taverner y d'Ardena...* Girona, 15-III-1725.
- NOGUERA CASAJUANA, J. *La Iglesia de San Severo de Barcelona*, Universitat de Barcelona, 1972.
- BARAUT, C. *Santa Maria del Miracle*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1972.
- *Repertorio de índices (1875-1975)*, Diputació de Girona, 1975.
- LLOPART, P. «Un monumento barroco barcelonés. La Iglesia de San Severo», *D'Art*, Barcelona 1977.
- MARQUÈS i CASANOVAS, J.; CONSTANS i SERRAT, L. *Navata*, Amics de Navata, Girona, 1985.
- CONGOST, R. «Reflexions sobre la renda de la terra a la regió de Girona en l'etapa final de l'Antic Règim, 1770-1840», dins de SALES, N. et al. *Terra, treball i propietat*, ed. Crítica, Barcelona 1986.
- GIFRE, P. «Arxius patrimonials per a la història agrària», *Revista de Girona*, CXXXV, 1989.
- VILLANUEVA BARTRINA, L. «Los falsos balcones de la Capilla del Pilar en la Catedral de Calahorra», *D'Art*, Barcelona 1990.
- PUIGVERT i SOLÀ, J.M. *La parròquia rural a Catalunya (Segles XVII-XVIII Bisbat de Girona)*, Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 1990.

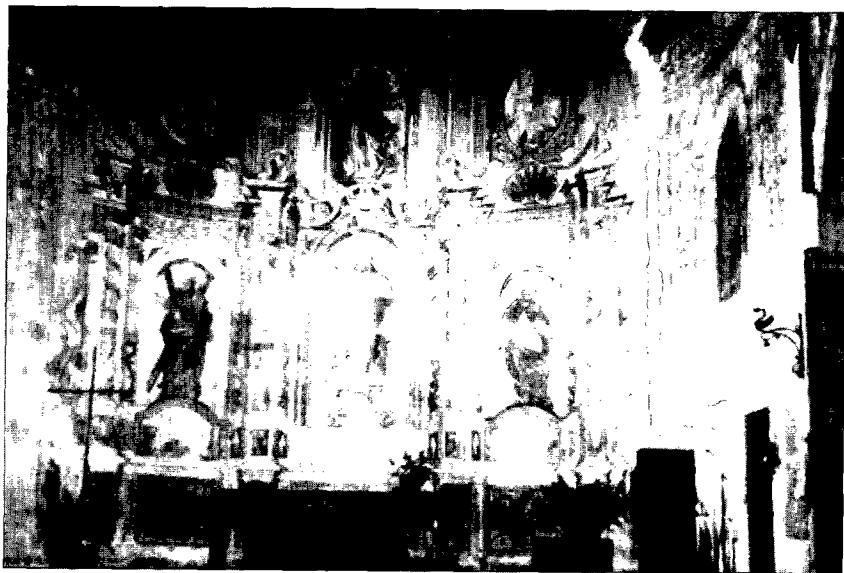

Fig. 1. Vista general de les pintures murals de l'altar major, anterior als treballs realitzats l'estiu de 1993.

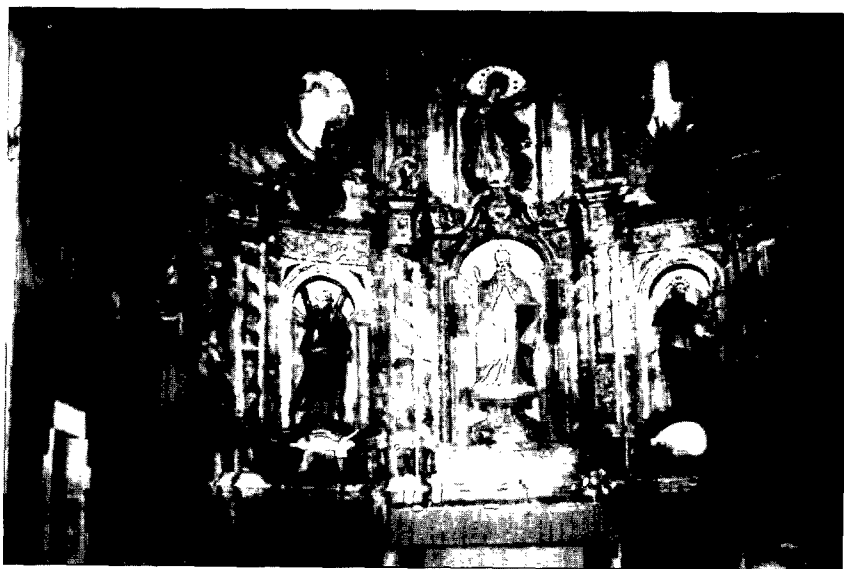

Fig. 2. Pintures de l'altar major, posteriorment als treballs de neteja.

Fig. 3. Altar major. Detall de la zona central (abans de l'estiu de 1993).

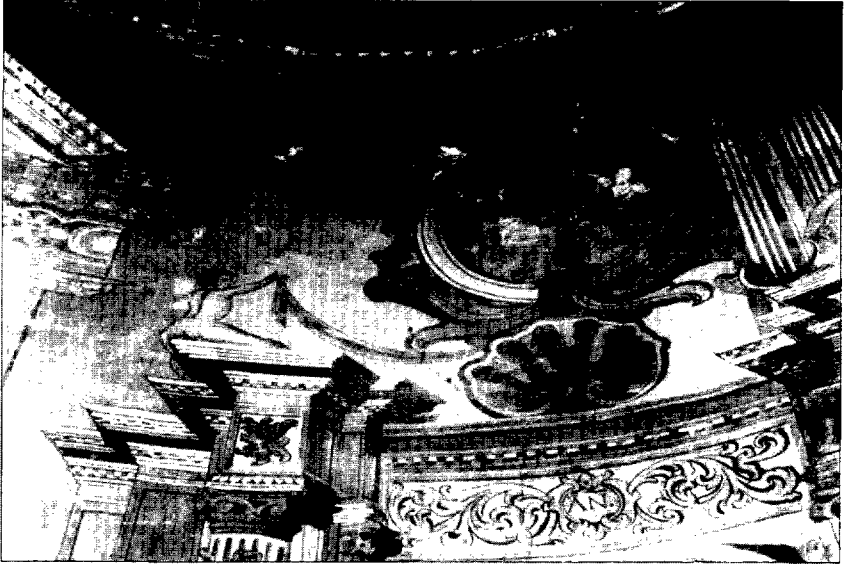

Fig. 4. Altar major. Detall d'un medalló i la seva decoració.

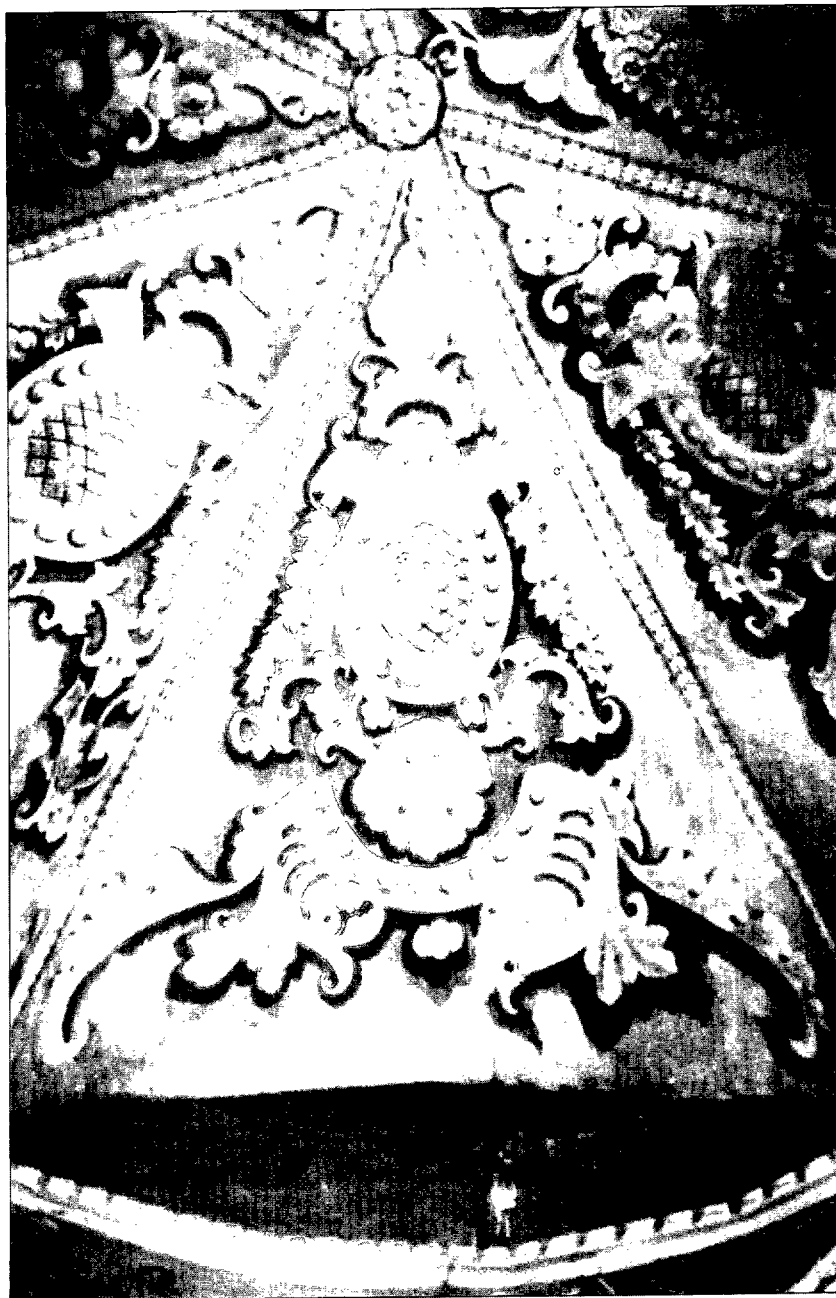

Fig. 5. Exemple de les pintures de la volta.

Fig. 6. Capella del Roser. Vista general del conjunt.

Fig. 7. Pintures de Sant Antoni de Pàdua (Vista general).